

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՐՏԻՆ,

ՀԵՐՈՍ ՔԱՂԱՔ

Խորան և Շիրիմ Հայաստանի 1915ի Զարդերուն ընթացքին:

Հեղինակ՝ Եղբ. Եսսենթ Սիմոն, տպգր. Ս. Փօլ, Ճիւնի, Լիբանան, 1991, 210 էջ:

Անցեալ դարուն սկիզբները, Ֆրանսացի Դոմինիկեան Միաբանութեան միսիոնարներ առաքելութիւններ բացած էին յատկապէս ասորի եւ քաղղէացի ժողովուրդներէն Համայնքներուն մօտ, որոնք կը բնակէին Իրաքն ու Հիւսիսային Սուրիան:

Անոնք հաստատած էին դպրոցներ, դարմանատուներ եւ Մուսուլի մէջ ժառանգաւորաց վարժարան մը, որ կը պատրաստէր ապագայ կղերականներ. քահանայ, վարդապետ եւ նոյնիսկ կուսաններ:

Այդ Դոմինիկեան Հայրերը Ֆրանսացի էին: Այս պատկանելութիւնը ժամանակ մը ետք քաղաքական հարց դարձաւ եւ միսիոնարները արտաքսուածի հրահանգ ստացան եւ հալածանքի ենթարկուեցան Երիտթուրքերու կողմէ:

Անոնցմէ ոմանք փորձեցին չենթարկուիլ այդ հրահանգներուն ու իրենց հաւատացեալները առանձին չձգելու համար, ապաստանեցան Մարտին քաղաքի Ասորի Համայնքին մօտ, ուր օսմանցի կարգ մը անձնաւորութիւններուն քաղաքական պաշտպանութիւնը վայելեցին ժամանակ մը:

Մարտին ապաստանած անձերէն էր Եղբայր Եսսենթ Սիմոն, Դոմինիկեան միսիոնարը: Անոր հոն գտնուելը նախախնամական պիտի դառնար. անիկա Մարտինի իր թաքստոցէն առիթը պիտի ունենար ականատես վկան ըլլալու Հայոց տեղահանութեան 1915-16ին, ու իր տեսածն ու լսածը գաղտնաբար գրի առնելու, Փրօրանսերէն:

Այս Փրանսերէն գրութիւնը լոյս տեսաւ 1991-ին, Պէյրութ: Նոյնին հայերէն թարգմանութիւնը կատարեց տղերուս հեղինակը: Մարտին, Հերոս Քաղաք պատմական վկայագրութեան հայերէն, Փրանսերէն եւ արաբերէն հրատարակութիւնը՝ նախաձեռնութիւնն է Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանին, Պէյրութ: Ան մաս կը կազմէ ծաւալողական

աշխատանքի մը, որուն նպատակըն է ո՛չ միայն օտարներուն ծանօթացնել Եղեռնի մեր նահատակները, այլ նաև Տիեզերական Եկեղեցւոյ յանձնել անոնց սրբադասումին դատը, առ այս վաւերաթուղթեր եւ վկայագրութիւններ ժողովելով ականատես կամ ականջալուր վկաներէ:

Փրանսացի Հեղինակին էջերուն մէջ, Մարտինի Հայ նահատակներու շարքերէն դուրս կը ցայտէ առաջնակարգ դէմքը Մարտինի Առաջնորդ Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Մալոյեանի, որ իր տեղահանուած ժողովուրդին ընկերացաւ մինչեւ նահատակութեան վայրը, «բոկոտն ու բացագլուխ, շղթաները վզին շուրջ, թափօրը փակելով երկու ոստիկաններու միջեւ»: Ու առաջին քրիստոնեայ նահատակները յիշեցնող արիութեամբ, ազգով ու եկեղեցիով, միատեղ խողխողւեցան:

● Ականատես վկաներէն էր Եղբայր Եսաէնթ Սիմոն, Փրանսացի միսիոնարը:

Անոր վկայութիւնը այնքան աւելի արժէքաւոր է որքան Հեղինակը ուղղակի նկատի չէ առած Հայոց Եղեռնը, այլ միսիոնարի իր հոգեբանութեամբ, ուզած է փառաբանել բոլոր համայնքներուն պատկանող քրիստոնեաները: Անոր վկայութեան տեսադաշտը սահմանափակ է. Մարտին քաղաքը եւ անոր շուրջ հաստատուած քրիստոնեայ գիւղերուն նա-

հատակները: Ան սակայն առիթն ունեցաւ նաև տեսնելու հայկական վիլայէթներէն տեղահանուած եւ Մարտինէն անցնող բազմահազար Հայ կարաւանները:

Այս հրատարակութեան ֆրանսերէն ձեռագիրը պահուած է Կաթողիկէ Ասորիներու Պատրիարքարանի դիւաններուն մէջ, Շարֆէ, Լիբանան: Անիկա նախապէս օգտագործուած է կարգ մը ժամանակակից պատմագիրներէ, ինչպէս Տրապիզոնի Վիճակաւոր Յովհաննէս Արք. Նազլեանէ («Յուշեր», հատոր Ա., Պէյրութ, Հայ Կաթ. Տպարան, 1960):

Հեղինակին մտքին մէջ 1915ի դէպքերուն թաքուն ծալքերը հետըհետէ կը բացուին, մինչեւ որ յանկարծ կ'անդրադառնայ, թէ պատահածը «Ջարդ» մըն էր, ցեղասպանութիւն մը՝ ծրագրուած Երիտթուրքերու կողմէ, Գերմանիոյ գիտակցութեամբ եւ գործադրուած քիւրտերու ձեռքով:

Ականատես դարձած՝ օր ցերեկով գործուող տեղահանութիւններուն, սպանութիւններուն, կողոպուտներուն, մարդավաճառքին ու հրդեհումներուն, Հեղինակը առիթը կ'ունենայ շատ մօտէն ճանչնալու քիւրտ ցեղը, զոր գործի վրայ տեսաւ եւ որուն հանդէպ կը սնուցանէ շատ վերապահ դժգոհումներ:

Էսեցէք ինչ կը վկայէ այս մասին:

Ա. Կ.

«Թէլ էրմէն Մարտինի
բարգաւան գիւղերէն էր, շը-
նորհիւ իր դիրքին եւ իր ար-
տադրութիւններուն: Անիկա
կարաւաններու բանուկ կա-
յան էր, ցորենով ու գարիով
լեցուն իր շտեմարաններով,
ծերերով ու երեխաներով
առլի իր տուներով: Տակա-
ւին երէկ, եռուզեռ, բարե-
կեցութիւն ու կեանք կը խայ-
տար հոն, իսկ այսօր լու-
թիւնը, անապատը ու մահը
տարածուած է հոն. ֆիւրտին
եաթաղանն ու հրդեհող ջա-
հերը անցան այն տեղերէն:

Գուցէ հարց տաք ինծի, թէ
ի՞նչպիսի մէկն է ֆիւրտը:
Ո՞վ է սա մարդակերպ գազա-
նը, գոր Օսմանեան Կայս-
րութիւնը կը լծէ իր ամէնէն
ֆատմելի գործերուն գոր-
ծադրութեան, ու գործը կա-
տարած՝ գայն ետ կը դրկէ իր
խաւարամած որջը:

— Քի՞ւրտը... արարած
մըն է, որ ո՛չ հայրենիք գի-
տէ, ո՛չ դպրոց: Ան կը գրաւէ
անսահման մաս մը Թուրքիոյ
հողերէն՝ յենակէտ ունենա-
լով Պարսկաստանի մէջ:
Քիւրտը այդ վայրերուն վը-
րայ կը գտնէք, որովհետեւ
բա՛խտը զինք հոն զետեղած
է: Ո՛չ ոք ո՛չ մէկ ատեն փոր-
ծած է դաստիարակել ֆիւր-

տը: Ան անընտել է ամէն
կարգապահութեան: Իր թո՛ւ-
րըն է իր լաւագոյն գրիչը,
իսկ ֆրիստոնեայ արիւնը՝ իր
նախասիրած մեկանը:

Օսմանեան պետութիւնը
բնա՛ւ չէ յաջողած, կամ չէ՛
ուզած զսպել ֆիւրտը, մերթ-
օտար պետութեան պէս վար-
ւած է հետը, հաւասարէ հա-
ւասար: Անոր արար ու կողո-
պուտ խոստացած է՝ ֆիւրտ
բազուկին փոխարէն: Այդ
բազուկն ալ միշտ ձեռնառու է,
ֆանի ֆիւրտը անհամար է
թիւով:

Ընչա՛հաղց, անագորոյն եւ
արիւնարբու: Քիւրտը նկուն
կը դառնայ ուժի՛ առջեւ, ո-
րուն խորհրդանիշներն են
նստիկանին համազգեստը,
հարկահաւաքին պատուանը-
շանը, ժանտարմային հրա-
ցանը: Քիւրտը հօօ՛ր է ան-
պաշտպաններուն դիմաց.
անմայր փոքրիկին, անա-
մուսին կնոջ եւ անզէն մար-
դուն դիմաց:

Բարեպաշտ է երբ մարդ կը
սպաննէ «բարեգութիւն եւ ողոր-
մած Ալլահ»ին անունով:
Մարդը սպաննելէ ետք, դիա-
կին չի դաչիր... օրէնքը չը-
պղծելու համար: Բարեպաշտ
է, ուղեւորին առջեւ իր դու-
ռը բանալու չափ, ո՛չ սակայն

անոր կեանքին խնայելու
շահ:

Քիւրտը՝ կէս մարդ կէս ա-
նասուն էակ մըն է: 1915ի
սահմակեցուցիչ եւ սահմա-
նազանց եղեռնագործութեան
համար, Բարձր. Դուռը գա-
նոնք հաւաքեց բոլոր կողմե-
րէն, եւ մարդախողխողի
պաշտօնը անոնց յանձնեց:
Ճերմաններու հրահանգէն
աւելի՝ քնա՛ղն է որ քիւր-
տին վրայ կը հրամայէ: Հնա-
զանդելու պարտականութե-
նէն աւելի՝ շա՛հն է որ զինք
կ'առաջնորդէ: Ահա՛ պատեա-
նը, որուն համար քրիստոնե-
այ գոհերուն թիւը այնքան
աւարկու համեմատութիւն-
ներու պիտի բարձրանար:

Քիւրտը անգամ մը որ շրդ-
թայագերծէք, ըսէ՛ք ինծի
գաղտնիքը զայն ետ սանձե-
լու: Աւելի հեշտ է կասեցնել
լեռներէն վար թաւալող ձիւ-
նափուլ մը, մարել հրկիզ-
ւող եղէգնուտները քան սան-
ձել քիւրտը:

Այժմ զինք գործի վրայ
տեսնենք:

*

Յուլիս 1 է: Թէլ էրմէնի
քրիստոնեայ գիւղացին, հա-
կառակ ազդարարուած ըլլա-
լուն իր շրջակայքին մէջ պա-
տահած վերջին ջարդերէն,

անփոյթ կը հանգչէր, վստա-
հելով կառավարական միւ-
տիրին եւ միլիցիական զին-
ւորներուն գոյգ ներկայու-
թեան վրայ: Ու յանկարծ կէ-
սօրուայ մօտերը, գիւղին քը-
նակիչները հրաման ստացան
միատեղ խմբուելու, իբր թէ
ամէն շարադէտ դէպքի առաջ-
քը առնելու համար:

— Բոլորդ ապաստանեցէ՛ք
եկեղեցիին մէջ, ըսին զին-
ւորները: Մեծ թիւով քիւր-
տեր կը պատրաստուին գիւ-
ղին վրայ յարձակելու: Թոյլ
պիտի տանք, որ ձեր տունները
կողոպտեն, որպէսզի կարե-
նանք գէթ ձեր կեանքերը ա-
զատել:

Բոլորը եկեղեցի հաւաք-
ւեցան: Ժամանակն էր. ահա՛
աւագակներու բազմութիւն
մը, շուրջ 2000 հոգի, ձի հե-
ծած ու սուրեր նօսելով, ե-
կաւ գիւղը պաշարեց ամէն
կողմէ: Թուրք զինուորնե-
րուն ձեռնով խաղի եկած քը-
քիստոնեաները քիւրտ ջար-
դարարներու յանձնուեցան.
մանաւանդ թէ, թուրք զին-
ւորները առաջին կրակողնե-
րը եղան իրենց պաշտպանու-
թեան վստահացած ժողո-
վուրդին վրայ: Սակաւաթիւ
վերապրողներ վկայեցին, թէ
քիւրտերուն եւ թուրք զին-

ւորներուն միջեւ համաձայն-
ընթաց գործակցութիւն մը
կար: Ու նոյն խաղը պիտի
կրկնուէր ամէն անգամ:

Ապա եկեղեցիին դուռը
խորտակեցին ու ջարդը ըս-
կըսաւ: Ո՛չ դիմադրութիւն
կար անգէն քրիստոնեանե-
րուն կողմէ, եւ ո՛չ ալ գուր-
դահիմներուն կողմէ: Բայց
մեռան քրիստոնէաբար, ան-
տեղիտալի քաջութեամբ:

— Իսլամացե՛ք, կը փր-
կուիք, պոռացին անոնց երե-
սին:

— Երբե՛ք, երբե՛ք, պա-
տասխանեցին անոնք:

Եւ մի առ մի անոնք ին-
կան, մին՝ գնդակներու
տակ, միւսը՝ սուրի հար-
ւածներէն, երրորդ մը կացի-
նահար: Խորանը ծառայեց
որպէս սպանդանոց. մա-
նուկները հոն պտակեցուցին
եւ մէկ մէկ խողխողեցին: Ե-
կեղեցիին վերնատունը որ-
պէս դիտանոց գործածեցին,
վերէն ժողովուրդը թիրախ
բռնեցին ու կրակեցին: Նըս-
տաբաններուն մէջ խիտ-խիտ
շարուած հայերը հնձուեցան
արիւնաւեղակ ողկոյզներու
նման: Մեռեալները թաւալե-
ցան վիրաւորներուն վրայ,
վիրաւորները մեռեալներով
ծածկուեցան: Միայն քանա-

սուն հոգի յաջողեցան երկու
օր ետք Մարտին հասնիլ, ա-
մերիկեան հիւանդանոցին
մէջ իրենց վերքերը դարմա-
նելու եւ պատահարներուն
մասին վկայելու: Վերքերով
ծածկուած անոնց մարմին-
ները, խոցերու խնամկար
դարձած, վկաներն էին քիւր-
տերուն գործած բարբարո-
սութիւններուն:

Երկու ժամուայ մէջ, Թէլ
էրմէնի եկեղեցիին ու տունե-
րը դատարկացան իրենց բը-
նակիչներէն: Երկու ժամէն,
մարդու եւ կաթողիկէի շուն-
չը չքացա՛ւ Թէլ էրմէնէն:
Արիւնը առատ վտակներով
դուրս հոսեցաւ եկեղեցիին
դրան տակէն, ինչպէս գի-
նին՝ հնձաւէն...:

Քիւրտ մարդոց գործը ա-
ւարտած էր. ամէն ինչ կոտո-
րած էին: Այժմ կը սկսէր
քիւրտ կիներուն գործը՝ կո-
ղոպո՛ւտը: Քիւրտ կիները
սպրդեցան հայ տուններէն
ներս. կահ կարասի, սըն-
տուկներ, պաշար, հագուս-
տեղէններ, ի՛նչ որ գտան,
բոլորը բեռցուեցան ջորիմե-
րուն վրայ եւ տարուեցան
դէպի լեռները:

Երբ գիշեր եկաւ, հրդեհե-
ցին նախ եկեղեցիին, ուր 800
դիակներ գետին դիզուած

էին: Ապա անցան դիրավառ
տուներուն: Քիչ ետք բոցե-
ղէն հսկայ խարոյկ մը բարձ-
րացաւ դէպի երկինք, հա-
ղորդելով կայսերական կա-
ռավարիչին, թէ խարոյկ
դարձած թէլ էրմէնը՝ վաղն
ալ մեռելատուն պիտի դառ-
նար, եւ շիջող խարոյկին
վերջին կայծերուն հետ, կը

շիջէր նաեւ Հայոց ապստամ-
բութեան վերջին կարելիու-
թիւնը:

Օսմանեան կայսրութիւնը
փրկուած էր...: Փրկութիւ-
նը արժած էր 1500 մարդկա-
յին գոհ:

ԵՂԲ. ԵԱՍԵՆԹ ՍԻՄՈՆ

